

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

К.В.КИРИЧЕНКО*

ЧИТАЦЬКІ ЗАЦІКАВЛЕННЯ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ НА ПОЧАТКУ XVI ст. ТА РЕЦЕПЦІЯ ПРОЧИТАНОГО (НА МАТЕРІАЛІ ВІЛЕНСЬКОГО СПИСКУ ХРОНОГРАФА 1262 р.)

Стаття присвячена дослідженню читацьких зацікавлень у Великому князівстві Литовському початку XVI ст. Розглядаються не тільки певні інтереси читачів рукопису Віленського списку Хронографа 1262 р., але й сприйняття прочитаного та моделювання на цьому матеріалі власного історичного наративу.

Тема читання як процесу, читацьких зацікавлень та сприйняття прочитаного отримує все більше визнання у студіюваннях інтелектуальної історії середньовіччя та раннього нового часу. До списку книг, який можна знайти на спеціальній, постійно оновлюваній, інтернет-сторінці Відкритого університету (Великобританія) «The Reading Experience Database 1450–1945. Selected publications on reading: history, practice and theory»¹, слід додати кілька праць, котрі допоможуть розкрити проблему співвідношення читача та книги. Наприклад, студію Дж.Дегене про етику читання у культурі рукописної книги на матеріалі рукописів «Libro de buen amor»², працю, присвячену читанню в добу середньовіччя «Роману про троянду»³, або дослідження В.Шерманом системи приміток у ренесансній Англії⁴.

«Діалог» читача й книги – одна з найбільш цікавих тем для дослідника культури. Безсумнівно, кожному читачеві відомо, що процес читання – це, перш за все, співучасть у тексті. Інколи вона ніяк не виражається зовні – тоді ми нічого не можемо сказати про читача. Однак залежно від того, наскільки текст зачіпає читача, співучасть може виявлятися як у використанні текстів у власній творчості (рецепція), так і у прямому «діалозі» з текстом, яким

* Кириченко Катерина Віталіївна – молодший науковий співробітник сектору досліджень з історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ.

E-mail: kvk@bigmir.net

¹ [Електронний ресурс] <http://www.open.ac.uk/Arts/RED/publications.htm>

² Degenais J. Ethics of Reading in Manuscript Culture: Glossing the Libro de buen amor. – Princeton, 1994.

³ Huot S. The Romance of the Rose and its medieval readers: interpretation, reception, manuscript transmission. – Cambridge, 1993.

⁴ Sherman W.H. Used Books. Marking Readers in Renaissance England. – Pennsylvania, 2007.

можна назвати читацькі примітки (глоси, підкреслення, манікули⁵ тощо) і коментарі до написаного. Примітки та коментарі, звісно, також можуть бути і «діалогом» із наступним читачем (особливо це стосується саме рукописної книги, яка не мала географічних, іменних та предметних покажчиків, і найчастіше за все перебувала у «співвласності»). Однак навіть у такому випадку звертання одного читача до іншого, використовуючи примітки до тексту, говорить про цікавість теми, звернення уваги на певні моменти, які близькі коментаторові.

Процес дослідження читацького інтересу до певної книги може йти кількома шляхами. Перший – це вивчення відображення досліджуваного тексту в інших пам'ятках; другий (умовно кажучи – зовнішній) представляє собою кодикологічне та палеографічне дослідження книги, її долі⁶. Ідеальним варіантом можна вважати можливість об'єднання цих двох шляхів.

У випадку рукописної книги доцільно згадати про ще одного читача, якого друкована не мала. Ідеться про переписувача – якщо, звісно, це список, а не абсолютно новий твір. Нерідко переписувачі занадто вільно поводилися з текстом, вносячи свої правки й роблячи коментарі по ходу роботи. Зрозуміло, що вже сам акт переписування певного твору може говорити про його актуалізацію у конкретний період.

Було б перебільшенням стверджувати, що в дослідженні проблеми читацьких інтересів у Великому князівстві Литовському наявні істотні прогалини. Безумовно, кожен дослідник історії культури цієї середньовічної держави у тій чи іншій мірі торкається вказаної теми⁷. Є й чимало праць, де використовуються маргіналії рукописів⁸. Книжковій культурі присвячено навіть спеціальний часопис, що його видає Вільнюський університет – «Knygotyra». Останнім часом саме на його шпальтах з'являються нові статті з тематики сприйняття книжок у ВКЛ⁹.

⁵ Манікула (лат. *manicula* – маленька рука) – термін, яким позначають намальовану на берегах навпроти певного місця у тексті руку з «вказуючим перстом». Про історію цього значка у західноєвропейській рукописній традиції див.: *Sherman W.H. Toward a History of the Manicule*. Posted online: March 2005 [Електронний ресурс] <http://www.livesandletters.ac.uk/>

⁶ *Нікалаеў М.* Палата кнігачісная. Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях. – Мінск, 1993. – С.198–200; *Potkowski E.* Książka rękopiśmienna w kulturze Polski. – Warszawa, 1984. – S.12–16; *Апанович Е.М.* Исторические записки // История СССР. – 1979. – №2. – С.151–161; *Topolska M.B.* Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku. – Wrocław, 1984.

⁷ *Gudmantas K.* Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai // *Knygotyra*. – 2003. – T.41. – P.1–16; *Idem.* Apie kai kurias 1510 m. Aleksandrijos ir legendinės Lietuvos metraščių dalies sąsajas // *Archivum Lithuanicum*. – 2003. – №5. – P.207–226; *Idem.* Vilnius ir Krokuva. Keletas XVI amžiaus pirmosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės literatūrinio gyvenimo štrichų // *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. Staripsnių rinkinys*. – Vilnius, 2005. – P.284–300; *Jablonskis K.* 1510 m. Albrechto Goštauto biblioteka // *Mokslinės bibliotekos Metraštis*. 1958–1959. – Vilnius, 1961. – P.21–25; *Kuolys D.* Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje. *Renesansas. Barokas*. – Vilnius, 1992; *Морозова Н., Темчин С.* Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского // *Krakowsko-Wileńskie Studia slawistyczne*. – 1997. – №2. – С.7–39; *Topolska M.B.* Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim... – S.277; *Idem.* Społeczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku. – Poznań; Zielona Góra, 2002.

⁸ Див., напр.: *Анисимова Т.В.* Супрасльський список Хроніки Георгія Амартола // *Лингвистическое источниковедение и история русского языка*. – Москва, 2003. – С.192–227; *Алексеев А.А., Лухачёва О.П.* Супрасльський збірник 1507 г. // *Матеріали та повідомлення по фондам отдела рукописной и редкой книги БАН СССР*. – Ленинград, 1978. – С.54–88.

⁹ *Cicėnienė R.* Rankraštinė knyga Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pradžioje – XVI a. viduryje: sklaidos ir funkcionavimo sąlygos // *Knygotyra*. – 2009. – T.53. – P.7–37; *Gudmantas K.* Alberto Goštauto biblioteka... – P.1–16.

Рукопис, про який ітиметься, дає змогу дослідити всі елементи книжкової історії. Отже, сама по собі пам'ятка, що її ми називаємо Хронографом 1262 р.¹⁰, актуалізується наприкінці XV ст. саме у Великому князівстві Литовському, звідки й походять існуючі списки (за винятком пізніх Забелінських уривків XVII ст.). Це й не дивно, адже у період, коли створювалися власні історичні твори (т.зв. літописи Великого князівства Литовського) та власна версія «римської легенди» походження литовців, текст, який містив виклад усесвітньої історії¹¹ та одну із ранніх згадок про литовське язичництво¹², просто був «приречений» актуалізуватися. Таким чином, можна було б передбачати рецепцію прочитаного в оригінальних творах, що походять з території ВКЛ.

Віленський список Хронографа 1262 р., який нині зберігається у Бібліотеці Академії наук Литви¹³, переписаний акуратним півуставом у першій третині XVI ст.¹⁴ Текст супроводжують розлогі коментарі та примітки. Саме вони й видають неабияку цікавість до змісту пам'ятки, починаючи інтересом переписувача і закінчуючи численними польськомовними маргіналіями ймовірно XVIII ст. За попередніми підрахунками (було враховано всі примітки, позначки на берегах і деякі виправлення, крім маргіналій XVIII ст.), у рукопису зустрічається близько 450 знаків «діалогу» читачів із твором. Крім того, є 330 манікул (на 736 арк.¹⁵), розміщених на берегах (у т.ч. одна – навіть у середині тексту). Присутність манікул – це не виняткова особливість саме Віленського списку. Подібні знаки зустрічаються в інших рукописах. Наприклад, у 3-й Книзі посольств Коронної метрики їх 7 (на 151 арк.)¹⁶, у супрасльських списку «Хроніки» Георгія Амартола – 12 (на 248 арк.)¹⁷, збірці біблейських книг Матвія Десятого – 9 (на 545 арк.)¹⁸. Проте, унікальність Віленського списку Хронографа 1262 р. полягає в їх кількості. Причому функційне призначення цих значків тут таке ж, як і у західноєвропейських рукописах, починаючи з XII ст. – позначення важливих для читача моментів¹⁹. Про це свідчать і прямі вказівки, уміщені в рукописі. Наприклад, маргіналії починаються словами: «Там где указыть

¹⁰ У літературі Хронограф 1262 р. також відомий як «Іудейський хронограф» (див.: *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов. Исследование и текст. – Москва, 1893. – С.348, 353).

¹¹ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – Ленинград, 1975 – С.16–18; *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* – Вып.1. – С.475–477; *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов... – С.347–349.

¹² Остання праця: *Lemeškin I.* Sovijaus sakmė ir 1262 m. chronografas. – Vilnius, 2009. – 332 р. (тут же й бібліографія питання).

¹³ Chronografas iš Supraslio vienuolyno. XVI a. 20 m. // Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka. – Rankraščių skyrius. – F.19 (Slavų knygos). – R.109. – 1-3 tomai. – 736 l.

¹⁴ *Морозова Н., Темчин С.* Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря (1500–1532 гг.) // Z dziejów monasteru supraskiego: Materiały międzynarodowej konferencji naukowej «Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa» (Supraśl – Białystok, 10–11 czerwca 2005 r.). – Białystok, 2005. – S.120, 131–132.

¹⁵ У розділеному на три томи Хронографі манікули розподіляються так: 1 т. – 181 (у т.ч. одна затерта й чотири кіноварні); 2 т. – 42; 3 т. – 107 (у т.ч. одна кіноварна).

¹⁶ *Archiwum Główne Akt Dawnych.* Metryka Koronna. Księgi poselstw (Libri Legationum). – №3.

¹⁷ *Анисимова Т.В.* Супрасльский список Хроники Георгия Амартола. – С.192–227.

¹⁸ *Алексеев А.А., Лихачёва О.П.* Супрасльский сборник 1507 г. – С.54–88; *Никалаеў М.* Палата кнігапісная. Рукапісная кніга на Беларусі... – С.72–74, 175, 209.

¹⁹ *Sherman W.H.* Toward a History of the Manicule; *Никалаеў М.* Палата кнігапісная. Рукапісная кніга на Беларусі... – С.208–209.

рука в солнцю знаменья» (арк.6), «Смотри где указывает рука. о мѣсеци знаменья» (арк.6 зв.), «То первыи городъ по потопе где рука указывает» (арк.26) і т.д. (тут і далі підкреслення – *К.К.*) Відмінність віленських манікул від західноєвропейських полягає лише у тому, що вони ще мають додаткове маркування в тексті.

Судячи з приміток у творі, а також за типами манікул, читачів рукопису в XVI ст. було декілька. Встановити точне їх число досить проблематично, оскільки хтось із них залишив лише пару нотаток. По суті, активних читачів було всього двоє (у тому числі й один із переписувачів, про що говорить, зокрема, наявність кіноварних манікул). Причому іноді другий читач коментував примітки першого. Промовистими прикладами можуть служити вже наведені маргіналії зі словами, що зроблені другим читачем «руки» вказують на певні місця у тексті. Оскільки, наприклад, першого читача також зацікавили слова про те, що «будет загоревся н(ѣ)бо. мятежь бо назнаменующъ» (арк.6), і він намалював «руку» до цих слів, а от другий цю позначку ніяк не прокоментував.

Інтереси читачів, як можна судити з їхніх нотаток, були дуже різноманітними. Окрім наведених приміток про знамення (які цікавили їх обох), також увагу привертала звістка про «першості»: створення першої людини (арк.10 зв.), перший гріх (арк.12), першу зірку (арк.17), перше місто (арк.26). Першого читача також цікавило питання божественного благословення й прокляття. Починаючи від арк.10 через весь рукопис ідуть манікули, що вказують на місця, де згадується благословення (напр., арк.184, 195 зв. тощо). Безсумнівний інтерес викликала тема людської природи (арк.10, 14 зв.) та людських відносин: сусідських (арк.196), сімейних (арк.10, 139), ставлення до жінки (арк.12, 532) і навіть гомосексуалізм (арк.546). Також першим читачем у тексті досить послідовно простежено теми християнства й церкви – від позначок до місць у тексті зі згадуванням Христа (арк.10, 532) до відомої вставки про «негідне святительство» (арк.632). Натомість другого читача цікавили цілком світські проблеми. Наприклад, влада й територія, про що свідчить зафіксований на берегах навпроти слів про поділ Іудейського царства на п'ять властей (арк.516) емоційний вигук: «Смотрими безумных людѣи чѣму ся радуюти». Також він проявляв пильну увагу до титулатури, згаданої в тексті (іноді «виправленої» за реаліями XVI ст.: «игемон»=«гетьман»). Другому читачеві була близька й військова тематика (арк.623, 631 зв.).

Загалом «діалог» читача з текстом Хронографа 1262 р. – надзвичайно цікава тема для подальших студіювань, у результаті яких цілком можна вирахувати, ким були перший і другий читачі рукопису. Судячи з того, що подібні позначки та коментування зустрічаються у трьох, відомих авторів цієї статті, рукописах, що походять із Супрасльського монастиря та відносяться до початку XVI ст., логічно припустити, що читач мав стосунок до цієї обителі. Був він монахом чи переписувачем-мирянином (як Матвій Десятый), очевидно, можна буде сказати тільки після комплексного аналізу всіх позначок на вказаних вище рукописах. Манера читання першого і другого читачів дуже різнилася, адже перший тяжів до манікул, а другий – до

власних коментарів. Оскільки в тексті, який можна назвати рецепцією (легендарна частина літописів ВКЛ) прочитаного у Хронографі, немає прямих текстуальних запозичень, то можна говорити про те, що сприйняття написаного (виражене у позначках на берегах) було емоційним, а не «науковим». Безумовно, для встановлення більш детального і точного співвідношення між досліджуваним рукописом і складанням легендарної частини літописів ВКЛ (тобто, її рецепцією) необхідне всебічне дослідження рукописної традиції Хронографа 1262 р.

Подібне дослідження тим більш важливе, що другий читач неабияк цікавився ще однією темою, найбільше відображеною в «Історії іудейської війни» Йосифа Флавія, яка також входить до складу Хронографа 1262 р. А саме римським пануванням над іншими народами (див., наприклад, арк.596 зв., де на берегах приписано: «Толико римляном» до слів «[македони] єдиному кланяються игъмону +»). Інтерес до цієї теми, кілька текстуальних запозичень із близьких до зазначених другим читачем фрагментів (арк.418 зв., 599 та ін.), а також запозичення імені Полемон (див. нижче) говорить про те, що саме досліджуваний рукопис (а не його прототип) послужив «матеріалом» для укладачів легендарної частини літописів ВКЛ. Іншими словами, ми маємо справу з унікальним випадком відображення «діалогу» читач – текст в іншому творі. Тобто, рецепцією пам'ятки.

Як уже зазначалося, судячи із приписок та коментарів, Хронограф 1262 р. вплинув на розвиток місцевої версії походження литовців від римлян. Римська легенда на момент складання 2-го зводу літописів ВКЛ уже мала певну історію існування²⁰. «Батьком» її в історіографії вважається Ян Длугош, який наприкінці XV ст. у 10-й книзі своєї «Історії Польщі» сформулював основні положення²¹. Зокрема, він уважав, «що під час громадянських війн, які спалахнули спочатку між Марієм та Суллою, а потім між Юлієм Цезарем і великим Помпеем та їх наступниками, вони (майбутні литовці – *К.К.*) залишили давні місця свого мешкання та батьківську землю через впевненість, що вся Італія загине у взаємному знищенні. Разом із жінками, худобою та домочадцями литовці прийшли на широкі й порожні,

²⁰ Zachara-Wawrzyńczyk M. Geneza legendy o rzymskim pochodzeniu Litwinów // Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego. – 1963. – №3. – S.5–35; Kulicka E. Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów i jej stosunek do mitu sarmackiego // Przegląd Historyczny. – 1980. – T.71. – Zesz.1. – S.1–21; Suchocki J. Geneza litewskiej legendy etnogenetycznej. Aspekty polityczne i narodowe // Zapiski Historyczne. – 1987. – T.LII. – Zesz.1. – S.27–65; Jučas M. Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów // Przegląd Wschodni. – 1997. – T.IV. – Zesz.2 (14). – S.289–297; Narbutas S. Lietuvių kilmės iš romėnų legenda kultūrinės integracijos šviesoje // Senoji Lietuvos literatūra. 17 knyga: Literatūros istorija ir jos kūrėjai. – Vilnius, 2004. – P.286–315.

²¹ Ioannis Dlugossi seu Longini canonici quondam Cracoviensis Historiae Polonicae. Libri XII. Quorum sex posteriores nondum editi, nunc simul cum prioribus ex mscipto rarissimo in lucem prodeunt ex bibliotheca et cum praefatione Henrici L.B. Ab Huyssen russorum caesari a consiliis inimiis, bellicis et iustitiae & c. praemittitur praeter vitam auctoris et doctorum de eo testimonia Samuelis Ioachimi Hoppii, schediasma de scriptoribus historiae polonicae, plurimus annotationibus auctum Gabrielis Groddeckii p.p. ac bibliothecarii Gedanensis accedunt utrobique indices locupletissimi. – Lipsiae, 1711. – P.113–117.

доступні одним звірям, простори, що називаються у тих, хто пише “пуші”, які майже постійно підвладні тріскучим морозам, у північну країну, яку вони, за батьківським і давнім іменем [Італія] назвали Літалією (тепер вона, унаслідок певної зміни, називається поляками і руськими Литвою), племені ж вони дали ім'я літалів, додавши на початку одну тільки букву “л”, яку ще й нині додають італійці у своїй народній мові»²². Для аргументування власних тверджень польський історик удається до латино-литовських лінгвістичних викладок, а також порівнянь звичаїв давніх римлян і литовців-язичників.

Я.Длугош був першим історіографом, який зафіксував теорію про римське походження литовців. Але він жодним словом не згадав про джерела, з яких почерпнув свої відомості. Відтак існує дві версії виникнення длугошевих думок. Перша, найбільш поширена в історіографії, вважає його «транслятором» або «редактором»²³. Згідно з нею, Я.Длугош почув гіпотезу походження литовців від студентів із Великого князівства Литовського, які навчалися наприкінці XV ст. у Краківському університеті. Обробивши її літературно, він і виклав її у своїй праці. Причиною ж виникнення такої теорії серед литовської шляхти вважається напруження у литовсько-польських стосунках наприкінці XV ст.²⁴ Інша версія походження «римської теорії» у Я.Длугоша більш переконлива, оскільки до її аргументації залучене коло читання історика, а також враховано загальноєвропейські тенденції гуманістичної історіографії, які у той час поширилися і в Польщі. Так, реальними авторами «римської легенди» А.Бочковська називає представників краківської професури, що зналися на творах римських істориків та вільно володіли латиною. Саме в такому середовищі провести паралелі між литовським і римським язичництвом, литовською та латинською мовами було досить нескладно. Така теорія, згідно з А.Бочковською, була «своєрідним антидотом» проти загрозливої антиятеллонської та антилитовської пропаганди, що її вели німецькі хрестоносці при європейських дворах²⁵. Відтак, автором «римської теорії» походження литовців був сам краківський канонік та історик Ян Длугош, який для наведеного вище фрагменту запозичив уривок із праці Леонарда Бруні «Історія флорентійського народу» («*Historiarum Florentini Populi*»)²⁶.

Переконливості останній гіпотезі надає й наукова суперечка, що точилася у краківському інтелектуальному колі. Її відгомін зустрічаємо у Філіпа Буонакорсі Каллімаха, який у праці «Життя та звички кардинала Збігнева» («*Vita et mores Sbignei cardinalis*», 1480-ті pp.) на противагу римському пропонував теорію кельтського походження литовців²⁷. Із весни 1472 р.

²² Ioannis Długossi seu Longini canonici quondam Cracoviensis Historiae Polonicae. Libri XII. – P.322.

²³ Kulicka E. Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów... – S.6–7.

²⁴ Ibid.

²⁵ Boczkowska A. Jan Długosz a legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów // Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie. – XXXVI. – Warszawa, 1992. – S.309; *Idem*. Herkules i Dawid z rodu Jagiellonów. – Warszawa, 1993. – S.108.

²⁶ Boczkowska A. Jan Długosz a legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów. – S.316.

²⁷ Callimachi Ph. Vita et mores Sbignei cardinalis. – Warszawa, 1962. – P.38. Про теорію Ф.Каллімаха див.: Tumelis J. Pilypo Kalimacho žinios apie lietuvų kilmę // Lietuvos istorijos metraštis. 1985 metai. – Vilnius, 1986. – P.94–100.

Ф. Каллімах був записаний до Краківської академії, і з цього часу ввійшов до кола місцевої професури, до якої належав і Я.Длугош²⁸.

Отже, можна вважати, що із «римською теорією походження» литовські інтелектуали познайомилися у Краківському університеті. Однак, попри те, що гіпотеза Я.Длугоша була популяризована Мацеєм Меховським (уперше длугошева «Історія Польщі» вийшла друком 1615 р.) у 1518 (у своїй «Хроніці Польщі») та 1521 р. (у «Трактаті про дві Сарматії»), укладачі легендарної частини літописів ВКЛ майже не послуговувалися працями попередників, створивши цілком окрему традицію. І в першу чергу, як видається, через ті джерела, що їх мали під руками, і які послужили матеріалом для написання власної ранньої історії. Однак немає жодних сумнівів, що укладачі були знайомі із західною версією «римської легенди», хоча б тому, що й у легендарній частині використовується мовна аргументація походження: «А в тот час, где Кернус пановал на Завелеиской сторонѣ, люди тыи его, што за Велею посели, игравали на трубах дубасных, и прозвал тот Кернус берег по вѣлоску, гдѣ ся люди его множать, литус, а труба, што на них играютъ, – туба. И дал имя тым людям своим по-латине, зложивши берег – Литус а труба – Туба, и дал им имя Литустуба. То пак простые люди не вмѣли звати по-латине и почали звати Литва»²⁹. За версією М.Меховського: «Деякі необізнані в історії люди намислили виводити назву Литви від lituo, тобто рога чи мисливської сурми, бо, нібито, у тій області багато полюють, але це скоріше створює зовнішнє враження, ніж говорить про історичне походження»³⁰.

Повертаючись до предмета нашого розгляду, додамо, що «римська ідея», яку ми спостерігаємо у легендарній частині літописів ВКЛ, дуже цікавила і читачів Віленського списку Хронографа 1262 р. Крім уже зазначених вище фрагментів, уявлення про покору римлянам, запозичені з Хронографа 1262 р., вплинули і на текстуальне оформлення легендарної частини.

Уривок про римську силу «по всей вселенѣи» (арк.598 зв.) читається майже безпосередньо після фрагменту із кіноварним заголовком «О Петрѣ ап(о)-с(то)лѣ» (арк.592), і входить до тексту, озаглавленого «О Агрипинѣ повѣсти къ іюдѣомъ да не зарадется з римлянъ» (арк.596 зв. – 599). У цьому тексті перелічено народи, які підкорюються римлянам, а кінець історії закінчується дуже схоже на формули легендарної частини літописів ВКЛ:

Віленський список [арк.599]	Список Рачинського ¹ [с.150]
илоурѣ иже и долѣмате и дакии нарицаемые блѣгаре, вѣ истр живѣици по ^а одне ^а пол'ко ^а живѣюще ри ^а скы ^а и что ми глѣти и иниѣохи и кольхи и быковъ ро ^а и воспорыане и вси ѣзыци и* окрѣтъ меотъскаго мора живѣще иже ни своего властелина не имахоу	1. а люди их мешкають без господара. И князь Нарымонт поидеть на них, и они не противечыся поддалися и поклонилися ему, а так он, оставшы им господарем и вземшы их, дал брату своему Троиденю за вѣѣл 2. И слышал иж мужыки мешкають без господара а зовутся дручане

Примітка: 1. Список Рачинського – це найбільш повний список 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського (ЗвВКЛ); тут і далі цит. за: ПСРЛ. – Т.35. – Москва, 1980.

²⁸ Garbacik J. Kallimach Filip Buonaccorsi // Polski słownik biograficzny. – Т.ХІ/4 – Zesz.51. – 1965. – С.497.

²⁹ Летопись Красинского // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.35. – Москва, 1980. – С.129.

³⁰ Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – Москва; Ленинград, 1936. – С.98–99.

Неявними запозиченнями з Хронографа 1262 р. є формули заснування міст, що досить щільно зустрічаються у тексті «Хроніки» Іоанна Малали. Наприклад: «Никто же бо, зиждя града, въ имя мрътваго нарицаеть, оуко-ризна бо есть, но во имя живаго. се же градъ Антиохию нарече въ имя с(ы)на свого» (кн.VIII, с.5_{17–20})³¹.

На сьогодні існує два погляди на причини складання легендарної частини у літописах ВКЛ, тобто власної візії походження литовців. Перший відштовхується від існування напруги між польською та литовською елітами, і тоді створення подібної легенди легітимізувало окремішність литовської шляхти³². Згідно з другим, легенда римського походження литовців була спрямована проти московських версій початків литовської династії, сформульованих у «Посланні Спиридона-Сави» (згодом перейшли до «Сказання про князів владимирських»)³³.

Одним із головних джерел, що використовувалися при моделюванні легендарної частини, був Галицько-Волинський літопис, запозичення з якого доповнювалися інформацією з інших джерел. До безпосередньо «римського» блоку легендарної частини з останнього ввійшов тільки «Довспрунґ с Китаврус», якого названо одним зі «шляхты чотыры рожаи, навышшые»³⁴. «Прешпор с Колумнов» та «Ульян з Урсин», як досить переконливо довів К.Гудмантас, були реальними «римськими» (італійськими) вельможами і потрапили до легендарної частини через те, що входили до почту королеви Бони³⁵. Однак у цій частині (та «римській легенді» загалом) незрозуміле походження імені Палемон. Воно взяте з якоїсь писемної пам'ятки: «Palemono kalnas» («Палемонова гора») та район Palemonas (Палемонас) у Каунасі з'являються, скоріше за все, дуже пізно, під впливом «Хроніки» Мацея Стрийковського, або навіть праці Т.Нарбути «Історія литовського народу» («Dzieje narodu litewskiego», 1830-ті рр.). У ранніх джерелах таких топонімів немає. На писемну пам'ятку, з якої був запозичений «Палемон», указує система доповнення найпершої версії легендарної частини.

Судячи з усього, перша генеалогія (яка і стала основою легендарної частини 2-го зводу літописів ВКЛ (ЛЧ)) складалася цілком з епонімів (Борк, Кунас, Спера, Кернус, Поята, Кгирус, Кгрупп, Немонос, Куковойт, Утянус, Швинторог, Трабус). Згодом до неї було додано імена з писемних пам'яток

³¹ *Истрин В.М.* «Хроника» Иоанна Малалы в славянском переводе. Репринтное издание материалов В.М.Истрина. – Москва, 1994. Перша арабська цифра позначає сторінку, у нижньому індексі подано рядки.

³² *Kulicka E.* Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów... – S.16; *Suchocki J.* Geneza litewskiej legendy etnogenetycznej... – S.30.

³³ *Jučas M.* Lietuvos metraščiai ir kronikos. – Vilnius, 2002. – P.50–51; *Морозова Н.* Вопросы языка и текстологии летописей Великого княжества Литовского: Хроника Быховца: Дисс. ... д-ра гуманитар. наук, филология, балтийские и славянские языки и литература (Н 590). – Вильнюс, 2001 – *Morozova N.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės metraščių kalbos ir tekstologijos problemos: Bychovco kronika: Daktaro disertacija humanitariniai mokslai, filologija, baltų ir slavų kalbos ir literatūra (Н 590). – Vilnius, 2001. – P.42–60.

³⁴ Летопись Рачинского // ПСРЛ. – Т.35. – С.145.

³⁵ *Gudmantas K.* Lietuvių kilmės iš romėnų teorijos genezė ir ankstyvosios Lietuvos vardo etimologijos // *Senoji Lietuvos Literatūra*. 17 knyga: Literatūros istorija ir jos kūrėjai. – Vilnius, 2004. – P.255; *Idem.* Vėlyvųjų Lietuvos metraščių veikėjai ir jų prototipai: «Romėnai» // *Ibid.* 18 knyga: Istorijos rašymo horizontai. – Vilnius, 2005. – P.113–139.

(Полемон, Довспрунк, Мингайло). Відблиск «до-Полемонової» традиції можна побачити в одному родослів'ї, а саме «35 Rod Litowskich Kniazei» зі збірки Бібліотеки Чарторійських, яке починається словами: «Kniazei Priszli Iz Ryma trij Bratij odin Żerslous druhi Kernus Tretij wilkus»³⁶. Відповідно, перший заснував Заслав (?), другий – Кернаве, третій – Вількомир (Укмерпе).

Тож однією з нерозгаданих загадок легенди про римське походження литовців є особа протопласта великокнязівської династії – Палемона³⁷. «Полемон» з'являється в легенді на початку XVI ст. – у першій редакції легендарної частини (ЛЧ-1) 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського (2звВКЛ). На цей момент сама римська теорія вже існувала й навіть мала постать ватажка римлян, які згодом розселилися в Литві. Однак жодна рання версія не називає цю особу «Полемоном». Я.Длугош пропонував уважати ватажком Вілія, по імені якого було назване місто Вільно³⁸. Цю ж версію, слідом за Я.Длугошем, повторив і М.Меховський³⁹. Таким чином, спочатку персонаж, що вводився як ватажок римлян, був «реконструйований» автором (Я.Длугошем) як епонім.

Ближчим за звучанням до «Палемона» ЛЧ-1 є «duce Lemonio» Філіпа Буонакорсі Каллімаха (1437–1496 рр.). «Duce Lemonio» як вождь литовців виступає у праці «Життя і звички кардинала Збігнева» (1480-ті рр.)⁴⁰. Походження цього імені у самого Каллімаха незрозуміле. Можна припускати зіпсовану назву племені «lemovii», що зустрічається у Тацита⁴¹. Ф.Каллімах також «реконструює» якогось ватажка литовців, щоправда використовуючи більш витончений метод, ототожнюючи германське плем'я лемовіїв (згадане Тацитом) з литовцями, а територію їх первісного заселення – з Лівонією (за співзвучністю: «Вважаю, що Лівонія від викривленого імені князя Лемонія називається» («Quae mox Liuonia corrupto uocabulo a Lemonio duce, ut credi par est, nominata»)⁴². Єдина відмінність «Лемоніуса» Каллімаха від «Вілія» Длугоша – об'єкт, обраний для «реконструкції» імені вождя. У першому випадку таким стає столиця Великого князівства Литовського, у другому – «gens lithuanorum»⁴³.

Однак незважаючи на подібність звучання імен *Лемоніус* і *Полемон*, припускати запозичення з «Життя і звичок кардинала Збігнева» можна тільки з багатьма застереженнями, оскільки на даний момент існує лише два списки цієї пам'ятки: 1555 р. й XVII ст. (обидва – польські)⁴⁴. Отже, пряме використання автором легендарної частини якоїсь певної версії «римської легенди», як видається, досить складно встановити.

³⁶ Rodowód książąt ruskich i litewskich do poł. wieku XVI w jęz. Ruskim // Biblioteka Czartoryskich (Kraków). – Rkp.2211.IV. – S.100.

³⁷ Надалі форма імені «Полемон» уживатиметься там, де йтиметься про першопочаткове запозичення; натомість «Палемон» – там, де мається на увазі усталена в історіографії форма.

³⁸ Ioannis Długossi seu Longini canonici quondam Cracoviensis Historiae Polonicae. Libri XII. – P.115.

³⁹ Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – С.98, 176.

⁴⁰ Callimachi Ph. Vita et mores Sbignei cardinalis. – P.38.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid.

⁴³ Шляхом Ф.Каллімаха пішов згодом Мартин Кромпер: Kronika Polska Marcina Kromera biskupa Warmińskiego. Książ XXX. Dotąd w trzech językach, a mianowicie w łacińskim, polskim i niemieckim wydana, na język polski z łacińskiego przełożona przez Marcina z Białowa Białowskiego. Wyd.2. – Sanok, 1857. – S.128.

⁴⁴ Callimachi Ph. Vita et mores Sbignei cardinalis. – P.7.

Автор ЛЧ-1 не використав методи Длугоша й Каллімаха для «реконструкції» імені першопредка. Для особи протопласта литовських князів було обране ім'я, що його носили цілком історичні персонажі. Зрозуміло, що у цьому випадку саме джерело, котре потрапило в руки середньовічного автора, і формує образ першопредка. І все-таки є деякі правила, згідно з якими перший із роду має особливу значимість у легенді, а сам образ протопласта не може бути випадковим. Відомо, наприклад, що мода на троянських героїв поширювалася в Європі; у XV–XVI ст. популярністю користувалася «римська легенда» походження правителів⁴⁵. У тому числі оригінальна польська версія, в якій стверджувалося про тотожність легендарного Крака (героя «Хроніки» Вінцентія Кадлубека) з римлянином Ґракхом⁴⁶. «Пошуки» біблійних прабатьків народів характерні майже для всіх середньовічних історіографій, зокрема на Русі – починаючи з «Повісті временних літ».

Однак із «Полемоном» все не так просто. Виникає закономірне питання: а чому саме Полемона обрали для початку литовської князівської династії? Історичні й міфологічні персонажі під іменами Полемон (так само, як і Палемон) не можуть претендувати на першорядність. Можливо, тут присутня гра із семантичним наповненням слів⁴⁷, подібна до тієї, яку пропонує автор для пояснення етноніма «Литва»: від латинських слів «*litus*» (берег) і «*tuba*» (труба)⁴⁸?

Загадка «Полемона» давно привертала увагу дослідників, хоча прямого джерела запозичення ніхто так і не запропонував⁴⁹. Першим, хто спробував пояснити загадкового «римського князя», був А.Ротунд, автор трактату «Розмова поляка з литвином...» («*Rozmowa Polaka z Litwinem...*»; 1564 р., опубліковано в 1565 або 1566 рр.)⁵⁰, а також «Короткої історії литовських князів...» («*Epitome principum Lituaniae...*», 1576 р.)⁵¹. А.Ротунд знав другу редакцію легендарної частини, оскільки вже використав другу форму імені – «Палемон» (про різниці в написанні Полемон/Палемон у різних редакціях легендарної частини див. нижче). Він пропонує читати не «*Palemon*»,

⁴⁵ Гене Б. История и историческая культура средневекового Запада / Пер. с фр. Е.В.Баевской, О.М.Береговской. – Москва, 2002. – С.377–392.

⁴⁶ *Macej de Mechovia*. Chronica Polonorum. – Cracoviae, MDXXI [1521]. – P.CCCLXXIX [примітка видавця].

⁴⁷ *Gudmantas K.* Vėlyvųjų Lietuvos metraščių veikėjai ir jų prototipai: «Romėnai» // *Senoji Lietuvos literatūra*. 18 knyga: Istorijos rašymo horizontai. – Vilnius, 2005. – P.114.

⁴⁸ ПСРЛ. – Т.35. – С.129, 146, 174, 194, 215.

⁴⁹ *Jurkiewicz J.* Od Palemona do Giedymina. Latopis Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego a przeszłość Litwy w dziełach Augustyna Rotundusa // *Z dziejów kultury prawnej: Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin.* – Warszawa, 2004. – S.505–538; *Raila E.* Lietuvos atradimas, arba Palemono prolegomenai // *Naujasis Židinyš-Aidai.* – 1995. – №4. – P.298–303; *Idem.* Palemono legenda: istoriografinės teksto ištakos // *Lietuvos istorijos studijos.* – 1997. – №4. – P.130–134; *Jasas J.* Bychovco kronika. – P.193–194; *Rowell S.C.* Amžinos pretenzijos arba kaip turime skaityti elitinę literatūrą // *Seminarai.* – 1998. – P.19–20; *Petrauskas R.* Istoriskumas // *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai.* – Vilnius, 2001. – P.211; *Beresnevičius G.* Palemono mazgas. Palemono legendos periferinis turinys. Religinė istorinė studija. – Vilnius, 2003.

⁵⁰ *Rozmowa Polaka z Litwinem.* – Kraków, 1890. – S.VI; *Rozmowa Polaka z Litwinem z ktorej tu znajdnie kazdy obaczyc moze co jest prawa wolnosć abo swoboda i jakoby unija korona polska z księstwem litewskim przyjac miała przeciw sromotnemu i omylnemu Stanisława Orzechowskiego pisaniu ktorem niewinnie sławne księstwo litewskie zelzyć chciał uczyniona* // *Šešioliktojo amžiaus raštija.* – Vilnius, 2000. – P.263.

⁵¹ *Epitome principum Lituaniae a migratione Italarum P.Libone vel, ut Lituania historia scribit, Palemone duce usque ad Jagellones* // *Šešioliktojo amžiaus raštija.* – P.296–297.

а «P.Libone», можливо, контамінуючи версії літописів ВКЛ і «Хроніки» Мартіна Кромера⁵²: «П.Лібон, якого наші, помиляючись у літерах, змінивши ім'я, Палемоном зовуть» («P.Libō kthorego naszymi omilkiem liter w podobne litery imię przemieniwszy Palemonem zowa», «[...] duce P.Libō, quem Palemonem corrupto nomine historia vocat»)⁵³. Ідентифікація Палемона з Либом була популярною скоріше за все через своє політичне звучання, дозволяючи підтверджувати литовські претензії на Лівонію у другій половині XVI ст.⁵⁴ М.Стрийковський також прийняв читання «Palemon albo P.Libon», хоча і не без зауважень⁵⁵.

Це пояснення імені може насторожити: адже А.Ротунд, М.Стрийковський і сама легендарна частина належать одному сторіччю. Більше того, А.Ротунд мав доступ до бібліотеки великокнязівської канцелярії у Вільні⁵⁶. Належність до культурного оточення, в якому був відомий прототип засновника литовської великокнязівської династії, повинна була дати «зміцнення» і розвиток образу «Полемона» (у тому числі, у А.Ротунда). Однак ми бачимо зворотне. «Полемон» у другій редакції легендарної частини стає «Палемоном», а останній, своєю чергою, одержує все нові й нові пояснення.

Це, швидше за все, говорить про те, що майже відразу після створення першої версії легендарної частини, де «Полемон» уперше виступає як першопредок, зв'язок із безпосереднім джерелом запозичення імені втрачається, а разом із цим зв'язком втрачається й логіка найменування. Крім того, політична ситуація другої половини XVI ст. (Лівонська війна) вимагала певних ідеологічних обґрунтувань литовських претензій на Лівонію.

У списках 2звВКЛ немає єдності в написанні імені цього персонажа. Вони розподіляються в такий спосіб: варіант «Полемон» містить список Євреїновський (Є); варіант «Палемон» – списки Рачинського (Р), Археологічного товариства (Арх.), Румянцевський (Рум.), Ольшевський (О), Вільнюський 2 (В2)⁵⁷ і Краківський (Кр.)⁵⁸. Список Красинського (К) містить обидва варіанти написання імені: «Где ж одно княже римское именем Полемон (в Є: *Послесмон*), которых же цесарю Нерону был кровный, забрался з женою и з дтми, и з скарбы своими, и подъянными своими, с которым жо князем собрался пясот шляхты з жонами и з дтми и з многими людми», «тут ся доконал род княжати римского Полемона»⁵⁹; «А потом вышереченое княже Палемон (в Є: Полемон) вродил трех сынов»⁶⁰.

⁵² Jurkiewicz J. Od Palemona do Giedymina. Latopis Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego... – S.505–538.

⁵³ Rozmowa Polaka z Litwinem. – P.263: «[...] P.Libō kthorego naszymi omilkiem liter w podobne litery imię przemieniwszy Palemonem zowa»; Epitome... – P.296–297: «[...] duce P.Libō, quem Palemonem corrupto nomine historia vocat». Про версію А.Ротунда див.: Jurkiewicz J. Od Palemona do Giedymina... – S.505–538.

⁵⁴ Jurkiewicz J. Od Palemona do Giedymina. – S.512–513.

⁵⁵ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – T.1. – Warszawa, 1846. – S.48–50, 65–73. У першому вид. (Krolewec, 1582) див.: S.77.

⁵⁶ Jurkiewicz J. Od Palemona do Giedymina... – S.505–538.

⁵⁷ Список XVIII ст. зі списку О: Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka. Rankraščių skyrius. – F.17-29. – P.1–11.

⁵⁸ Список сер. XVI ст. з О: Biblioteka Jagiellońska (Kraków). – Cod.6135.

⁵⁹ ПСРЛ. – Т.35. – С.128, 130.

⁶⁰ Там же. – С.128.

У всіх списках 2звВКЛ Полемон/Палемон згадується в одних і тих самих місцях легендарної частини (у деяких списках ім'я зустрічається ще у заголовках: «О княжати Полемоне и о трѣх сынех его» (Є); «O kĩažęsiv Palemonie i o iego trzech sinyeh» (О); «О княжати Палемоне и о трех сынов его» (Р); «О княжати Палемоне и о трех сынѣх его» (Рум.)⁶¹, різниця лише в написанні імені. Друга редакція легендарної частини (що відбилася в Р, Рум., О, Арх.) відрізняється пильною увагою до імен героїв і тенденцією до їх зміни. «Полемон» з'являється в першій редакції, а «Палемон» – після її редагування, тобто у другій (на даний момент відомо більше списків другої редакції, а не першої). Первинність або вторинність варіантів імені – досить важливий момент, якщо намагатися встановити, звідки саме було взято це ім'я. Адже імена *Полемон* (Polemon, Полеѣмон) і *Палемон* (Palaemon, Палаѣмон) носили різні історичні діячі й міфологічні персонажі в різний час.

«Палемон», що з'явився у другій редакції легендарної частини, швидше за все – свідомо зміна імені, коли перший варіант перестав задовольняти редакторів, або ж коли загубився зв'язок між джерелом імені й самим ім'ям. Зараз уже складно визначити, коли саме легендарна частина 2звВКЛ піддалася редагуванню й чому «Полемон» перетворився в «Палемона».

Від часів А.Ротунда й М.Стрийковського версій про те, ким же міг бути «Полемон» 2звВКЛ, стало набагато більше. Ближче всього до розгадки підійшов М.Рочка, який підтримав думку Р.Сілі⁶², що під ім'ям «Полемон» мався на увазі понтійський цар Полемон II⁶³. Гіпотезу М.Рочки підтримали московські видавці трактату Михалона Литвина⁶⁴. Цієї ж версії дотримується й Ґ.Береснявичюс⁶⁵. Дійсно, пропозиція вважати «Палемона» легендарної частини понтійським правителем Полемоном має документальне підтвердження.

Як уже зазначалося, імена, запозичені з письмових джерел, «розбавляли» епонімічні генеалогії легендарної частини. Причому (як це видно на матеріалі запозичень імен із Галицько-Волинського літопису) письмові джерела відобразилися у ЛЧ певними блоками. Ім'я Полемон стоїть «на межі» між запозиченнями з Хронографа та Галицько-Волинського літопису (перед Довспрунгом). У другому творі ім'я «Полемон» не зустрічається. Відтак можна припустити, що воно було взяте з хронографа.

Якщо враховувати тільки час написання, авторів першої редакції легендарної частини (початок XVI ст.) могли бути доступні такі зводи: Хронограф за Великим викладом (ХрВв, імовірно XI ст.), Літописець еллінський і римський (ЛЕР) 1-ї та 2-ї редакцій (до середини XV ст.), Хронограф 1262 р. (ВХр.), Троїцький хронограф (Тр., початок XV ст.), Хронограф 1512 (Хр.1512,

⁶¹ Там же. – С.215 (Є); 173 (О); 145 (Р); 193 (Рум.).

⁶² Sealey R. Bendros mintys apie lietuvių kalbos kilmę // Tautos Praeitis. – Chicago, 1961. – Т.1. – Кн.3. – Р.336–337.

⁶³ Ročka M. Mykolas Lietuvis. – Vilnius, 1988. – Р.78–80.

⁶⁴ Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян / Пер. В.И.Матузовой, отв. ред. А.Л.Хорошкевич. – Москва, 1994. – С.45.

⁶⁵ Beresnevičius G. Palemono mazgas... – Р.14–20.

кінець XV ст.)⁶⁶. Отже, укладач легендарної частини міг мати списки будь-якої з цих пам'яток. Однак сума запозичень із Віленського списку Хронографа 1262 р. досить переконливо говорить на користь запозичення саме з нього. Відтак, і ім'я Полемон також запозичене із Хронографа 1262 р.

У хронографічній традиції ім'я Полемон тісно пов'язане з Нероном. У хронографах Полемон з'являється у складі фрагменту «Хроніки» Іоанна Малали (Мал., X, 19₁₉–23₄), який читається в ЛЕР-1⁶⁷, ЛЕР-2⁶⁸, а також у Хронографі 1262 р.⁶⁹: «Пріа же си неронъ црѣ въ црѣтво свое, страну иноу. на понѣте полемона⁷⁰ стратига⁷¹ своего, і сѣтвори ю епархъ прозва ю понѣтъ⁷² полемоньски⁷³. Си^ж неронъ любаш вѣнеты сѣлоу:» (арк.593). Однак цих фрагментів немає ані у Тр., ані у хронографічних палаях⁷⁴, що може говорити про відсутність його й у ХрВв. Немає цього фрагмента й у Хр.1512⁷⁵. Таким чином, із пошуків джерела можна виключити: ХрВв (і висхідні до нього пам'ятки), Тр. і Хр.1512.

Згадка Полемона у хронографах дає нам три варіанти, звідки могло бути запозичене ім'я: 1. запозичення безпосередньо зі слов'янського перекладу Мал., який би не входив у який-небудь хронограф, а був окремою пам'яткою; 2. запозичення з ЛЕР; 3. запозичення із Хронографа 1262 р. Причому, останній варіант доцільно розбити на два підпункти – запозичене ім'я з протографа або безпосередньо з Віленського списку Хронографа 1262 р. (ВХр.).

Можливість використання окремого (не хронографічного) тексту перекладу «Хроніки» І.Малали видається досить сумнівною. Рукописна традиція міцно пов'язує її саме із хронографами. Списків окремо переписаних книг у давньоруському перекладі поки не знайдено – усі вони входять до складу хронографів⁷⁶. На використання саме хронографічного тексту може вказувати й те, що поряд з «Хронікою» І.Малали була використана інша пам'ятка, що також входила до складу хронографів – «Історія Іудейської війни» Й.Флавія. Можна було б прийняти, що й перша, і друга кожні окремо послужили джерелом легендарної частини 2звВКЛ, якби не розташування тексту.

Однією з найяскравіших рис римської теорії походження литовців була мотивація втечі Полемона з Риму. Легендарна частина 2звВКЛ пропонує таку її причину: ніхто не був упевнений у безпеці свого майна та життя, оскільки Нерон «княжатом і паном рымским, шляхті й всьому посполству

⁶⁶ Див.: *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – Ленинград, 1975. Як зазначав О.В.Творогов, точне датування складання хронографів установити не вдається. Однак на початок XVI ст. всі ці тексти вже існували.

⁶⁷ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – С.279 (фр.145).

⁶⁸ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – С.294 (фр.195); *Летописец Еллинский и Римский.* – Т.1: Текст. – Санкт-Петербург, 1999. – С.221.

⁶⁹ Цит. за ВХр., різночитання за Арх. (Исторический сборник, XV в., Российский государственный архив древних актов. – Ф.181 (МГАМИД). – Оп.1. – №279. – 540 л.).

⁷⁰ Арх.: полемона.

⁷¹ Арх.: стратига.

⁷² Арх.: Понѣтъ.

⁷³ Арх.: Полемон'скыи.

⁷⁴ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – С.262–274, 239–262.

⁷⁵ ПСРЛ. – Т.22: Русский хронограф. – Ч.1: Хронограф 1512. – Санкт-Петербург, 1911.

⁷⁶ *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* – Вып.1 (XI–XIV вв.). – Ленинград, 1987. – С.472; *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – С.16; *Истрин В.М.* «Хроника» Иоанна Малалы... – С.3 (предисловие М.И.Чернышёвой).

крывды й втиски великі чынил»⁷⁷. У самому місці розташування опису «окрутенств Нерона» у тексті хронографа можна знайти вказівки на конкретну пам'ятку, що послужила джерелом легендарної частини. Так, після слів «си^ж неронъ любаш вѣнеты сѣло:» у всіх хронографах читається різний текст. У ЛЕР-1 після цього йде фрагмент із «Хроніки» Георгія Амартола (Ам.) про Петра й Симона (Ам., 257₂ – 258₆)⁷⁸; в ЛЕР-2 – «Про Иаковъ», теж з Ам. (261₁₃ – 262₁₄)⁷⁹. Тільки Хронограф 1262 р. дає зовсім інше читання, а саме: фрагмент з «Історії Іудейської війни» Й.Флавія (кн.ІІ, гл.13, 1–3)⁸⁰. При порівнянні уривку з Хронограф 1262 р. та легендарною частиною очевидне використання тут першого (підкреслено місця, які зближуються; курсивом виділено фрагменти, запозичені з іншого джерела):

Віленський хронограф: (592b – 593a)	Другий звід літописів ВКЛ (Рач.) ¹
пріаже си неронъ прѣ въ прѣтво свое, страну иноу. на понѣ [...]² полемона стратіга своего, и сѣтвори ю спархъ прозва ю понѣт полемоньски. си^ж неронъ любаш вѣнеты сѣло: Велико^ж безжміе сѣтвори нерон^и. елико зла показа на брата, и на женѣ, и на мѣрѣ, их же оумори гладо^ж како на блѣро^жны^ж моу^ж, привелѣ свое жестосердіе, и како са прѣбра на женѣски красоты, и на похотѣ, и како погжи оумѣ, ѿ многа бога^жства. нѣтъ не испишѣ. поне мно іако всѣ^ж нелѣпо слѣша^ж. и мы же блѣоуміе вдана ѿ бѣ. исписа^ж же іа^ж быша сѣтворена прине^ж въ юдѣи. постави^ж се властели. на того^ж філіка і^ж. г. ра^жбоиникъ имѣ и началника і^ж вземѣ имѣніе ихъ. и причастники і^ж мно^жство, и посла на кѣ цесареви. он же х^жж^жпи^ж распа, а на старѣиш^ж взе^ж имѣніе бѣчислено. пѣсти и, и ти прише^жше, и необрасо^ж ра^жбивахѣ. и посрѣ^ж града бѣюще ча^ж. па^ж на праз^жникъ, месашеся с лю^жми, и по^ж ризами хранаще, ножа оустры, тѣмъ бодахоу сѣпостаты своа. и на^ж па^жчимиса стоахѣ и творахѣса желѣюще по ни^ж, ищѣще оубіецѣ, первыи^ж оубіень. бы^ж ѿ ни^ж иоанафанъ архіерѣи, и по не^ж мноши, и стра^ж лють обдержашѣ вса. кожо^ж чающе смерѣти повса дѣи акы при ра^ж. елико^ж безжміе сѣтвори неронъ³	которые же Нерон⁴ был пан окрутный а невѣстачинный, иж властную матку свою и доктора своего навишишого Сѣноку⁵ бѣз каждое прычины ку смерти прыправил, и колко раз казал мѣсто Рымское запаливать, а ни для чого иного, толко для того, иж бы ся тому дивовал а потеху мѣл А княжатоу и паном⁶ рымским, шляхте и всему посполству крывды и втиски великие чынил, для чого ж всякий подданный его, для великого окрутенства и невѣстачинности его, не был ниhto пѣзѣн а ни бѣзпечен не толко имѣней албо скарбов, але и здоровья своего А так многие, опускаючи имѣня и скарбы свое, втекалися до розмаитых земель, насядуючи справедливого упокою Где ж одно княжа рымское именем Палемон⁷, которые же цару⁸ Нерону был крвеныи, забрался з жоною и з дѣтми своими, и с подданными, и скарбы своими, с которым жо княжатоу пѣтсот шляхты, также з жонами и з дѣтми и з многими силами И взявши з собою одного остронома, которые ся знал по звѣздах, и пошли у кораблех морем по захоу солнѣца, хочечи собѣ знати на земли мѣстѣ слушное, гдѣ бы ся мели поселити а мешкати с покоем

Примітки: 1. Цит. за Списком Рачинського (ПСРЛ. – Т.35. – С.145) із наведенням найважливіших різnicтань за іншими списками (Там же. – С.128 (К), 173 (О), 193 (Рум.), 214 (Є)).

2. У Хронографі 1262 р. у цьому місці пропущене слово «посла» (пропуск був уже у протографі, оскільки в обох списках варіант однаковий). Відновлюється за ЛЕР та грецьким списком Мал. (див.: Летописец Еллинский и Римский. – Т.1. – С.221; *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы. – X. – 24. – Прим.7).

3. З «Історії Іудейської війни» Й.Флавія: *Мещерский Н.А.* «История иудейской войны» Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – С.267 (кн.ІІ, ХІІІ, 1–3).

4. Є: Той убо царь Нерон.

5. К: замість «Сѣноку» – «своею рукою забил».

6. К: панятом.

7. К: Полемон; Є: Послесмон.

8. К, Є, О, Рум.: цесарю.

⁷⁷ Цит. за списком Рачинського: ПСРЛ. – Т.35. – С.145; в ін. списках змін немає: ПСРЛ. – Т.35. – 128 (К), 173 (О), 193 (Рум.), 214 (Є).

⁷⁸ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – С.279 (фр.146). Тут і далі посилання на вид.: *Истрин В.М.* «Хроника» Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – Т.1. – Петроград, 1920. Перше число позначає сторінку, у нижньому індексі подано рядки.

⁷⁹ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – С.294 (фр.196); Летописец Еллинский и Римский. – Т.1. – С.222.

⁸⁰ Розбивка на книги та глави за вид.: *Мещерский Н.А.* «История Иудейской войны» Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – Москва; Ленинград, 1958. – С.267₉₋₂₈ (видано за Віленським хронографом).

Ми не знайдемо у цих двох фрагментах прямої текстуальної подібності. Відсутність точних збігів, однак, не говорить про те, що текст хронографа не був використаний. Автор легендарної частини й не прагнув до дослівного переписування своїх джерел, а переказував їх. І це корелюється із системою читання рукопису Хронографа 1262 р.

Порівнюючи обидва уривки, побачимо, що майже всі мотиви втечі від Нерона прочитуються вже в «Історії Іудейської війни» Й.Флавія. Відбирання «маєтків», безпричинні вбивства Нероном близьких й (що, напевно, головне) «шляхетних моуж», зумовлені цим страх і втеча. Доказом запозичення Полемона саме із Хронографа 1262 р., а не з іншого подібного твору, може також служити й уривок із Мал., що передусе Флавію. Причому саме у зв'язку цих двох уривків. У протографі ВХр. і Арх., в уривку, запозиченому із Мал., було пропущено слово «пославши» (відновлюється за ЛЕР⁸¹ та грецьким текстом)⁸². У наведеній таблиці пропуск позначено квадратними дужками. Без цього слова зміст фрагмента радикально змінюється. Якщо спочатку (у грецькому тексті й давньоруському перекладі) йшлося про те, що Нерон посилає свого «стратига» у новопридбану «страну», то у протографі ВХр. і Арх. (Хронограф 1262 р.) ситуація змінюється з точністю до навпаки: Нерон забирає «страну иноу. на пон'те полемона стратіга свого». У контексті подальшого викладу подій ця втрата слова й надає той зміст, що відбився в легендарній частині.

Хронограф 1262 р. від самого свого виникнення непрямым образом пов'язується з Литвою. Найвідомішим фрагментом із нього є вставка в текст «Хроніки» І.Малали⁸³, що містить одну з найбільш ранніх згадок про балтійських язичницьких богів, а також пояснення походження обряду трупо-спалення у литовців, ятвягів, прусів, емі та лібі (арк.27 а – 28 а)⁸⁴. Ця глоса (т.зв. вставка про Совія) не залишилася без уваги й при переписуванні хронографа на початку XVI ст. У списках його вона має різні заголовки. В Арх.: «Оуказъ же поганской прельсти сице иже Совиа бѣомъ нарицають»⁸⁵; у ВХр.: «Скажемъ+⁸⁶ [вамъ] ⁸⁷ поганьскыа прѣлести быти сѣцѣво и в лиѣвъ нашеи.:- слова. нѣ» (27 б) (підкреслені фрагменти загальні для обох списків).

Можна припустити, що різниця між заголовками викликана нерозумінням переписувачем ВХр. почерку протографа й спробою пояснити незрозумілий текст. Додання до заголовку протографа уточнення «и в лиѣвъ нашеи.:-» треба віднести до часу переписування ВХр., а не до самого протографа, як уважав В.Істрін⁸⁸. На особливий інтерес до цієї глоси у ВХр.

⁸¹ Летописец Еллинский и Римский. – Т.1. – С.221.

⁸² *Истрин В.М.* «Хроника» Иоанна Малалы... – X, 24, прим.7.

⁸³ За нею і датують укладення протографа.

⁸⁴ Ця глоса багато разів публікувалася. Остання праця, присвячена цій проблематиці: *Lemeškin I.* Sovijaus sakmė ir 1262 m. chronografas. – Vilnius, 2009. – 332 р. Цікаво, що укладач Хронографа пропонує еллінську версію походження литовського язичництва («си ж прелестъ сквѣрнаа прїиде в нѣ ѿ Елинъ» (арк.27 б.)).

⁸⁵ *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов... – С.359.

⁸⁶ Після слова «скажемъ» тим самим чорнилом проставлено хрест.

⁸⁷ Слово «вамъ» дописане над рядком, іншим чорнилом, почерком, схожим на основний.

⁸⁸ *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов... – С.360–361.

вказують і маргіналії: на лівому березі проставлений хрест (що означає відношення маргіналії до тексту після слова «скажем», де також стоїть хрест), а у хреста – пояснення до тексту: «Се Єсть прелєсть | поганьскаѧ | и в нашоѧ ли | твѣ то са во|дило злоЄ | дѣло и до | вито| вта» (чорнило інше, але почерк схожий на основний – *К.К.*); «[Т]о вито^бтовужонѣ | воѧриаколє сожѣ | гли | посмерти Є и пол томъ почалли перес|тава|ти жєчиса» (основний почерк – *К.К.*) (27 б). Маргіналія тим цікавіша, що у великокнязівській канцелярії за Гаштольда було вироблено ідеологему, пов'язану з особливим статусом Вітовта як рівноапостольного хрестителя Литви. Це відобразилося, наприклад, у «Похвалі» Жигимонту Старому⁸⁹. Позначка на берегах, яка пояснювала, що після Вітовта «почали переставати жєчиса», можливо, говорить про належність переписувача ВХр. до великокнязівської канцелярії.

Усі ці зауваження до глоси про Совія вкрай важливі, якщо врахувати, що текст Хронографа 1262 р. читався дуже уважно, про що говорять численні маргіналії, підкреслення та пояснення до тексту; а також те, що Совій згадувався в тексті хронографа ще раз. Про смерть у Римі «боярина Августа» Совія говориться перед розповіддю про королів-волхвів: «Въ та же лѣта Сави (у ВХр.: Совіи – *К.К.*) нѣкто, боларинъ Антиохиѧ, пришедъ съ Авгоустомъ въ Римъ, оумре въ Римѣ, пороучивъ памать свою градоу своему творити на все приходящее .ѣ. лѣтъ .л̄. всю дѣї иперетїѧ мѣца игры скомрашьскыѧ и скоуколныѧ и всѣхъ борїи, сноузныхъ и пѣшихъ оу ристанїи» (537 а, Мал. IX, 17₇₋₁₂). Написання імені в обох випадках збігається. Уважний читач цілком міг зіставити ці два фрагменти й підтвердити версію римського походження литовців.

Хронограф 1262 р. не був єдиним джерелом «римської легенди» за версією 2звВКЛ. Так, наприклад, ім'я Сенеки, історія його смерті й розповідь про римські пожежі за Нерона були почерпнуті автором з іншої пам'ятки. Контамінація двох або декількох джерел – прийом, що досить часто зустрічається у легендарній частині. У даному випадку із Хронографа 1262 р. було запозичено головного героя, а також цілком упізнавані хронологічні маркери. Те, що саме Хронограф 1262 р. послугувався джерелом для хронографічного введення до легендарної частини, верифікується не тільки наявністю у тексті Полемона.

Складно сказати, що ж це був за текст. Судячи зі збігу оціночних характеристик учинків Нерона (і послідовності викладу) у легендарній частині та у Светонія⁹⁰: смерть Клавдія, убивство матері, тітки, дружин (Октавії та Поппеї), приречення на смерть кращих мужів держави (VI, 36), безпричинна пожежа у Римі (VI, 38), можна погодитися із припущенням С.Ровелла, що автором було відоме «Життя Цезаря» («*Vitae Caesarum*»)⁹¹. Треба також

⁸⁹ Alberto Goštauto Pagyrimas Žygimantui Senajam (1529) // Šešioliktojo amžiaus raštija. – Vilnius, 2000. – P.59–60; Варонін В. «Пахвала караля Жыгімонта» Войцеха (Альбрэхта) Гаштаўта і виданне Першага статута Вялікага княства Літоўскага // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. Straipsnių rinkinys. – P.21–34.

⁹⁰ Svetonius Tranquillus. De vita caesarum. De poetis. VI. 33–38. Перші видання: Romae, 1470, 1471, 1472; Mediolanum, 1480; Bononia, 1488, 1493, 1506; Venetia, 1490.

⁹¹ Rowell S.C. Amžinos pretenzijos arba kaip turime skaityti elitinę literatūrą. – P.19–20.

відзначити, що Полемон присутній у Светонія, однак контекст, в якому він згадується, зовсім не узгоджується з контекстом легендарної частини⁹².

Як видається, вибір першопредка литовської династії зумовило завдання автора пов'язати Різдо й Римську імперію з литовською історією. Перші два компоненти мали велике значення для моделювання «origo lithuanorum». Різдо знаменувало початок історії, а Римська імперія була останньою зі світових держав, відповідно до середньовічної історіографії, що відобразилося й у Хронографі 1262 р. : «А они^х же сила (тобто римлян – К.К.) по всеи вселен^ѣи и непобѣдима Есть и^ж изыскаша всю Европѣ по^а вѣсточною страною и по^а полѣношными строуи иже Есть Доунаи [...] и до Врѣтаніиских ѡстрововѣ» (цит. за: ВХр., арк.598 зв.). «Полемон» опинився у дуже зручному місці тексту. Якщо подивитися на рукопис Віленського списку, ми побачимо, що принципи роботи із джерелами, які можна було простежити на матеріалі Галицько-Волинського літопису, підтверджуються і хронографічним матеріалом. Відтак, можна допустити, що текст Хронографа 1262 р. був відомий у тому колі, де створювалася легендарна частина 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського, і використовувався для конструювання власної історії.

⁹² «Розширяти та збільшувати державу у нього (Нерона – К.К.) не було ані бажання, ані надії. Навіть з Британії він думав вивести війська і не зробив цього лише з сорому показатися заздрісником батьківської слави. Тільки Понтійське царство зі згоди Полемона й Альпійське після смерті Коттія він зробив провінціями» (Svetonii. VI. 18).

The article researches the interests of readers in Grand Duchy of Lithuania in early XVI. Besides certain interests of Chronograph of 1262 Vilna's Copy author reviews the perception of delivered material and modeling own historical narrative on it.

